

Огляди і рецензії

МЕНТАЛЬНІ КОРДОНИ ТА СТЕРЕОТИПИ: СХІД І ЗАХІД – РАЗОМ? ОГЛЯД РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЕКТУ «ПО ТОЙ БІК ДНІПРА....»

Останні роки позначені в Україні сплеском суспільного та наукового інтересу до проблем дослідження ментальних відмінностей між Сходом і Заходом країни, стереотипів, які існують в різних регіонах держави та які в сучасних умовах практично повністю екстраполювалися зі сфери цивілізаційно-культурної в сферу політичну. Дана тематика набуває особливої актуальності в контексті інформаційної війни, яка ведеться на теренах України, коли міфи та стереотипи стають невід'ємною складовою конфлікту.

Саме тому ініціативною групою істориків Запорізького національного університету (С. Білівненком, М. Бессоною, О. Маклюк, В. Мільчевим) був запропонований науково-дослідницький проект за тематикою «По той бік Дніпра»: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів», в якому взяла участь значна кількість науковців та студентів зі всієї України.

Дослідники поставили перед собою та іншими учасниками проекту завдання: відстежити та узагальнити усталені погляди представників різних регіонів України відносно один одного; виявити специфіку сприйняття образу «іншого» на прикладі Південної, Західної, Центральної та Східної України; розробити та апробувати дієві механізми поступового подолання відмінностей найбільш одіозних і конфліктних проявів регіональних ідентичностей.

Слід відзначити, що проект був підтриманий Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького (голова С. Білівненко), Запорізьким обласним товариством дослідників історії і культури Центральної та Східної Європи (голова С. Черкасов), Відділом преси, освіти та культури посольства США в Україні, та реалізовувався силами науковців та студентів (представників переважно історичного факультету Запорізького національного університету) з серпня 2014 р. до травня 2015 рр.

Проект охопив Схід та Захід України (міста Запоріжжя, Львів, Острогож, Харків, Херсон, Мелітополь, Бердянськ; села Андріївка, Басань, Іванівка, Новофедорівка, Романівське, Тарасівка, Ульяновка, Шевченкове Пологівського району Запорізької області).

В межах проекту, який пройшов кілька етапів, передбачалася та реалізовувалася різнопланова робота у теоретичному, науково-дослідному та практичному напрямках.

Початок проекту був пов'язаний із пошуковою дослідницькою роботою, яка включала: усно-історичні дослідження, роботу в архівах, бібліотеках та наукових установах різних міст України.

Першим етапом проекту слід вважати роботу студентів та науковців в рамках літньої етнографічної практики, яку очолили: голова наукового товариства ім. Я. Новицького, к.і.н., доцент кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін ЗНУ С. М. Білівненко та представник цієї ж кафедри к.і.н., доцент Молдавський Р. Л. Етнографічна практика, яка проходила в межах Запорізької області, включала опитування з усної історії з проблематики стереотипів про Схід та Захід України. Було проведено виявлення осіб та родин, що змінили регіон проживання упродовж ХХ століття, інтерв'ювання представників таких родин усіх поколінь (відео та аудіо); зібрано колекцію інтерв'ю, які потребують подальшої наукової обробки (оцифрування записів, транскрибування).

В ході експедиції відбувався збір польових матеріалів з історії мешканців зазначених регіонів, які змінили місце проживання, копіювання їх особистих документів та фотографій (сканування особистих архівів). Упродовж вересня-грудня 2014 р. відбувалося узагальнення матеріалів опитувань та проведення їх наукового аналізу з метою виявлення градусу толерантності та ксенофобії в українському суспільстві на прикладі проведених інтерв'ю.

Паралельно з роботою усно-історичної експедиції з серпня 2014 р. під керівництвом декана історичного факультету ЗНУ д.і.н., проф. В. Мільчева та голови наукового товариства ім. Я. Новицького С. Білівненка була розпочата пошукова дослідницька робота в архівах, навчальних та наукових установах: Запоріжжя, Мелітополя, Бердянська, Харкова, Львова, Острога для виявлення матеріалів, які містять інформацію про переселення, трудову міграцію та культурні взаємозв'язки між представниками східних та західних регіонів. Робота тривала до грудня 2014 р.

Іншою важливою складовою проекту було проведення соціологічного дослідження «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра» (м. Запоріжжя, збір та обробка матеріалу: жовтень – грудень 2014 р.). До соціологічного опитування, ініційованого кафедрою всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ, долучилися не тільки представники історичного факультету, а й майбутні фахівці у сфері соціології – студенти факультету соціології та управління ЗНУ. Вивчення громадської думки проводилось методом особистого формалізованого інтерв'ю за місцем реєстрації респондентів, а вибіркова сукупність опитуваних склала 881 особу.

Очолили роботу студентів-волонтерів керівник Центру незалежних соціологічних досліджень Н. Кузьмичова та в.о. зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ, к.і.н., доц. О. Маклюк. Координували роботу студентських груп викладачі історичного факультету ЗНУ (професор О. Давлетов, доценти М. Єльников, О. Казакова, С. Андрух, А. Омельченко, С. Білівненко, старший викладач С. Черкасов, викладач К. Шимкевич). Контроль якості зібраних даних проводили статистик Центру незалежних соціологічних досліджень М. Коваль та фахівець з інтерв'ювання О. Ковтун.

Соціологічне опитування дало можливість виявити: специфіку самоідентифікації мешканців м. Запоріжжя; лінії роз'єднання та об'єднання України; специфіку сприйняття подій 2013-2014 рр. в Україні; рівень терпимості до представників інших національностей тощо. Результати соціологічного опитування опубліковані у науковому збірнику, виданому в рамках проекту, а також на сайті історичного факультету ЗНУ; були оприлюднені під час конференції «По той бік Дніпра»: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів» (м. Запоріжжя, ЗНУ, 6-7 лютого 2015 р.).

Наступним важливим кроком по реалізації проекту стало опитування експертів. У грудні 2014 р. під керівництвом декана історичного факультету ЗНУ д.і.н., проф. В. Мільчева та голови наукового товариства ім. Я. Новицького, к.і.н., доц. кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін ЗНУ С. Білівненка були здійснені поїздки науковців ЗНУ до Острога (Національний університет «Острозька академія», Державний історико-культурного заповідник Острога, Музей книги та друкарства), Львова (Інститут народознавства НАН України, Львівський національний університет ім. І.Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського) та Харкова (Харківський національний університет ім. В.Каразіна), упродовж яких проводилися: інтерв'ю з експертами, робота з музейними та архівними фондами зазначених установ, вивчення приватних колекцій науковців.

В якості експертів в рамках проекту долучилося широке коло науковців. Кожен з фахівців висловив власну точку щодо характеристики спільного та відмінного між представниками Сходу та Заходу України, зазначив основні фактори, що впливали та продовжують впливати на формування та збереження стереотипів щодо представників інших регіонів в Україні.

Серед основних експертів, які взяли участь у проекті слід згадати:

– (м. Острог) А. Атаманенко, д.і.н., проф., декана факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»; В. Атаманенка, к.і.н., доц. кафедри історії Національного університету «Острозька академія»; П. Кулаковського, д.і.н., проф., завідувача кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»; В. Трофимовича, д.і.н., проф., завідувача кафедри історії Національного університету «Острозька академія»; М. Данилюк, заввідділом історії державного історико-культурного заповідника Острога; А. Хеленюк, наукового співробітника Музею книги та друкарства.

– (м. Львів) О. Кісь, к.і.н., старшого наукового співробітника відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України; Г. Виноградську, наукового співробітника відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України; В. Середу, к.с.н., доц. кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка, наукового співробітника Центру міської історії Центрально-Східної Європи; М. Капраля, д.і.н., проф., керівника Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського.

– (м. Харків) С. Посохова, д.і.н., проф., декана історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Каразіна; С. Страшнюка, к.і.н., доц. кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Каразіна; Д. Журавльова, к.і.н., доц. кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Каразіна; Н. Аксьонову, к.і.н., доц. кафедри країнознавства Харківського національного університету ім. В.Каразіна; О. Мусієздова, к.с.н., доц. кафедри соціології Харківського національного університету ім. В.Каразіна.

– (м. Запоріжжя) Ф. Турченка, д.і.н., проф. кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету; О. Маклюк, к.і.н., доц., завідувача кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету; В. Мільчева, д.і.н., проф., декана історичного факультету ЗНУ; С. Білівненко, к.і.н., доц. кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін ЗНУ, голову Наукового товариства ім. Я. Новицького.

Важливою складовою та своєрідною родзинкою проекту стало створення документального навчального фільму. Організатори проекту розуміли, що аудіовізуальні засоби, зокрема документальне кіно, значною мірою впливають на формування історичної пам'яті та формують

історичний світогляд молоді. Втім, у сучасній Україні потенціал документального кіно ще не використовується повною мірою та сьогодні відчувається гостра потреба у створенні якісного «національного продукту». Сьогодні кіно є одним з найбільш яскравих засобів масової інформації, який «працює» не на один десяток років та формує суспільну пам'ять. Установки сучасних фільмів, як і формулювання підручників, майже тотожні програмуванню. Саме тому однією з головних складових практичної реалізації проекту було завдання створення документального навчального фільму, орієнтованого на студентів молодших курсів університету та старшу шкільну аудиторію.

Робота над документальним навчальним фільмом, у форматі фільм-лекція виявилась найбільш складним елементом проекту. Великого досвіду у створенні відеофільму в учасників проекту не було. Було важко: відібрати потрібний документальний матеріал та подати його у тій формі, яка б найкраще сприймалася цільовою аудиторією, з урахуванням вікових та психологічних особливостей. Під час підготовки першого варіанту було зібрано багато матеріалів та створена так звана «академічна» версія фільму, але не всі напрацьовані матеріали увійшли до фінальної версії.

Після презентації першого варіанту фільму (5 лютого 2015 року) були враховані зауваження експертів, тож фільм був допрацьований. Авторами нового сценарію фільму виступили: Бессонова М.М. – к.і.н., доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії» НАН України та Маклюк О.М. – к.і.н., доц., в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ. Дослідники розуміли, що ефективність засвоєння історичних узагальнень учнями та студентами в процесі їх самостійного перегляду фільму залежить від прийомів викладу історичного матеріалу. Саме тому звернулися за допомогою до фахівців з технології створення аудіовізуального продукту навчальної лабораторії журналістики кафедри журналістської творчості, реклами та зв'язків із громадськістю Запорізького національного університету: к.ф.н., доц. кафедри журналістики ЗНУ А. Тернової та завідувачу навчальної лабораторії телевізійної журналістики Т. Захарс. Операторська робота та монтаж фільму були здійснені магістром факультету журналістики ЗНУ К. Мільчевою. Голова наукового товариства ім. Я. Новицького, к.і.н., доц. кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін ЗНУ С. Білівненко запропонував оформити CD-версію фільму з урахуванням регіональної символіки (карта єдиної країни з власним гербом кожної адміністративної території). Фінальна версія відеопродукції була розміщена на одному з найбільш популярних відеохостингів – YouTube (зазначимо, що за перший місяць (травень 2015 р.) фільм мав більш ніж 700 переглядів). Завдяки фінансовій підтримці Відділу преси, освіти та культури посольства США в Україні диск з фільмом був розісланий у навчальні установи, наукові бібліотеки, управління освіти і науки всіх обласних державних адміністрацій України.

Не менш важливим були й презентація та обговорення результатів проекту. Головними подіями цієї практичної складової проекту стали низка наукових та науково-популярних заходів: круглий стіл, всеукраїнська науково-практична конференція, презентація та обговорення навчального фільму у навчальних закладах Сходу, Півдня, Заходу України.

Ці форми діяльності в рамках проекту були спрямовані на залучення студентської молоді – наших майбутніх вчених, політичних лідерів, громадських діячів – до дискусії про проблематику «ментальних кордонів» між українцями Сходу та Заходу, необхідності вивчати стереотипи та сприяти формуванню толерантного ставлення один до одного. Слід відзначити, що в рамках проекту та різноманітних форм його реалізації студенти мали справу із значно більш широким колом питань, а саме: виявленням специфіки сприйняття подій ХХ століття представниками регіонів «прозахідної» та «про-східної» зовнішньополітичної орієнтації; з'ясуванням впливу різних політичних поглядів на подальший політичний розвиток України; порівнянням із сучасними інтерпретаціями подій у сьогоденній Україні на прикладі позиції мешканців Півдня та Сходу України. Практичний вимір проекту був спрямований не тільки на накопичення певної джерельної бази для подальших історичних, соціологічних, політологічних досліджень, а й на формування позитивного ставлення до плюралізму думок як одного з базових принципів демократичного суспільства.

Одним з перших практичних заходів, в якому взяло участь саме студентство став круглий стіл на тему: «Образ українців та України у поглядах інших народів», проведений у грудні 2014 р. Модераторами заходу виступили: проф. О. Давлетов, доц. О. Маклюк, доц. О. Казакова, ст. вик. С. Черкасов. В рамках роботи круглого столу було обговорено результати студентських наукових досліджень, присвячених вивченню еволюції сприйняття стереотипів та образів України і українського суспільства серед інших народів світу; проведено аналіз факторів впливу на формування як позитивного, так і негативного іміджу держави серед громадської думки країн Європи, Азії, Африки та Північної Америки. Особливу увагу було приділено питанням інформаційної безпеки України в умовах російської агресії.

Наступним етапом стала підготовка наукових публікацій за результатами досліджень, які склали основу наукового збірника «По той бік Дніпра»: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів». До збірника увійшли результати соціологічного опитування Центра незалежних соціологічних досліджень ЗНУ, проведеного спільними зусиллями історичного факультету та факультету соціології та управління ЗНУ; матеріали усної історії; а також статті учасників

всеукраїнської науково-практичної конференції, яка проходила в рамках проекту. Викладачами історичного факультету ЗНУ був підготовлений макет збірника, доц. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин А. Омельченко запропонував оригінальний дизайн обкладинки цієї наукової збірки з символікою українського прапора та зображенням одного з мостів у м. Запоріжжя, який символічно поєднує обидва береги Дніпра. До складу редакційної колегії увійшли: В. Мільчев, М. Бессонова, О. Маклюк, С. Білівненко, С. Черкасов; її роботу очолив д.і.н., проф., ректор Запорізького національного університету М. Фролов.

Підсумком багатомісячної праці в рамках проекту стала Всеукраїнська науково-практична конференція, яка пройшла 5-7 лютого 2015 р. В ході її роботи відбулися: презентація та обговорення першого варіанту документального навчального фільму; презентація наукового збірника, підготованого в рамках проекту; пленарне та секційні засідання. Під час цього наукового заходу було обговорено низку теоретичних та конкретно-історичних питань з проблематики ментальності, етнічних стереотипів, ментальних кордонів в Україні, поділу України на Схід-Захід, можливостей подолання ментальних кордонів між українцями різних регіонів.

У квітні-травні 2015 р., після доопрацювання фільму – відбулася низка презентацій результатів проекту, яку проводили доценти С. Білівненко та О. Маклюк у ряді міст України, а саме: Харкові, Львові, Острозі, Бердянську, Мелітополі, Херсоні тощо. Під час спілкування зі студентами, викладачами, експертами з навчальних та наукових установ було представлено результати проекту у вигляді наукового збірника та документального навчального фільму; обговорено проблеми історичної пам'яті, ментальних кордонів, можливостей і шляхів до подолання цих кордонів в Україні; досягнуто попередні домовленості про можливості проведення аналогічних проектів в інших містах України, збирання бази інтерв'ю з усної історії, що має стати ґрунтом для комплексних наукових досліджень.

Всі заходи проекту біли анонсовані та висвітлені в Інтернеті: на офіційних веб-сторінках та у соціальних мережах Запорізького національного університету, історичного факультету ЗНУ, факультетів та університетів-партнерів по проекту, на сайтах інших спеціалізованих ресурсів (historians.in.ua; uamoderna.com; confoznauko.wordpress.com). Як вже зазначалося – науковий документальний фільм «По той бік Дніпра» є у вільному доступі на YouTube, а також на сайті історичного факультету ЗНУ, посилання на нього можна знайти на сторінці історичного факультету у Facebook. Також он-лайн, у вільному доступі розташований науковий збірник. Сподіваємося, що проект набув певного позитивного розголосу у науковому та освітянському світі, тож дискусія з поставлених актуальних проблем сьогодення – не завершилася.

Підводячи підсумки змістовної частини проекту, хотілося би зазначити загальний вектор дискусії науковців. По-перше, існування ментальних стереотипів та міфів є важливим проявом функціонування будь-якого суспільства, вони є складовою індивідуальних цінностей, саме тому стереотипізація завжди наявна у міжкультурній комунікації. По-друге, ментальні кордони та стереотипи можуть існувати протягом досить тривалого часу, але все ж не є сталими; можна констатувати той факт, що вони змінюються, хоча і дуже повільно і не однаковою мірою, в різних регіонах, саме тому це необхідно враховувати у державній соціокультурній політиці. По-третє, аналіз ментальних особливостей у регіональному вимірі дозволяє говорити про те, що насправді Схід та Захід децю відрізняються між собою у переконаннях, але такі відмінності властиві й багатьом іншим країнам. Сьогодні головним є те, що незважаючи на відмінності, є багато чого, що об'єднує мешканців різних регіонів країни і в першу чергу це сприйняття України як своєї Батьківщини.

В цілому, необхідно сказати, що основні заплановані завдання в рамках проекту – були успішно реалізовані. Формально, станом на кінець травня 2015 р., проект завершується, однак тема дослідження не вичерпана. Зібраний фактичний та аналітичний матеріал дозволяє продовжувати працювати у запропоновану напрямку та запрошувати представників інших навчальних на наукових установ до дискусії та плідної співпраці в рамках обраної проблематики.

Рекомендовані посилання та література:

1. Навчальний фільм-лекція "По той бік Дніпра" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QS7S3lcs2XQ>. – Назва з титлу екрану.
2. По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.znu.edu.ua/1700.ukr.html>
3. По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів : Науковий збірник / За заг. ред. д.і.н., проф. М.О. Фролова – Запоріжжя : Інтер-М, 2015. – 362 с.

М. М. Бессонова, О. М. Маклюк